

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi

The Journal of International Social Research

Cilt: 7 Sayı: 33 Volume: 7 Issue: 33

www.sosyalarastirmalar.com Issn: 1307-9581

DİNLERARASI DİYALOĞUN İNŞASINDA 'ADALETİN' ÖNEMİ THE IMPORTANCE OF "JUSTICE" IN BUILDING INTERFAITH DIALOGUE

Cihat ŞEKER*

Öz

Tarih, farklı din mensupları arasındaki mücadelelerle doludur. Bu çatışmalar dünyaya huzur getirmek yerine onu daha da yaşanılmaz bir hale dönüştürmüştür. Ne zaman ki dinlerin sevgi, anlayış ve hoşgörü gibi insani temelli değerleri ön plana çıkarılmış o dönemler huzur ve barışın hâkim olduğu zaman dilimleri haline dönüşmüştür. Bu perspektiften farklı dine mensup bireylerin, birbirlerine kaynağını inançlarından aldıkları dinlerarası diyalog eksenli mesajlarını aktarmaları, barışın oluşumuna önemli bir katkı sağlayacaktır. Ya da bu cabalar en azından farklı dini geleneğe sahip bireyleri tanıma ve onların hayat tarzına saygı imkânı sunacaktır. Çünkü son dönemde yaşanan çatışmaların önemli bir kısmı farklı kültürlerin karşılıklı anlayış eksikliklerinden kaynaklanmaktadır. Bu yüzden dinlerarası diyalog insanlığın karşılaştığı çeşitli sosyal ve dini problemlerin çözülmesi için bir lüks değil aksine bir zarurettir. Öte yandan dinlerarası diyalog, sadece kutsal metinlerdeki mesajların aktarılmasından ibaret olarak anlaşıldığı takdirde bu şekildeki bir girişimin sonuçsuz kalacağı aşikârdır. Bu nedenle ilk olarak kutsal metinlerdeki hoşgörü ve diyalog mesajlarını yeniden yorumlamamız ve daha sonra da bu yorumların sosyal hayatta uygulanabilirliği üzerinde düşünmemiz gerekir. İşte bu çerçevede biz diyalog ve hoşgörüyü sözlü iletişimden pratik boyuta aktarmalıyız. Bu dönüşüm sürecinde adalet düşüncesi anahtar bir roledir ve biz bu çalışmamızda dinlerarası diyalogda 'adaletin' önemi ve tarihi tecrübedeki etkisini inceleyeceğiz.

Anahtar Kelimeler: Diyalog, Adalet, Barış.

Abstract

History is replete with the struggle between members of different religions. These struggles have turned the world an unlivable place instead of living with religious harmony in the world. However, when people give attention to love, mutual understanding and tolerance among different religions based on humanitarian values, the world has been the piece of tolerance, tranquility and harmony. From this perspective, if individuals belonging to different religions promote interfaith dialogue messages to each other, which will make greater contribution to peace building efforts. These endeavors also provide an opportunity to know various individuals from different religious traditions and respect to their way of life. It is clear that the lack of mutual understanding among religious individuals lead to various conflicts in the recent years. Thus, interfaith dialogue is not luxury; rather it is an urgent necessity to solve various socio-religious problems of the world. However, understanding the interfaith dialogue only as the transmissions of religious messages of holy books or scriptures stay an insufficient initiative. Therefore, we first need to reinterpretation of tolerance and dialogue messages of sacred texts, and then we should consider these interpretations in terms of practical aspects in social life. In this framework, we should move from verbal communication to practical issues in dialogue and tolerance. Here, the concept of justice has a key role in this transformation processes, and this article will examine its importance and historical application in this debate.

Keywords: Dialogue, Justice, Peace.

*Yrd. Doç. Dr., Fatih Üniv. İlahiyat Fak. Dinler Tarihi Bilim Dalı, mail: cihat.seker@fatih.edu.tr

Giriş

Dünyada olup biten olaylara kayıtsız kalarak kendi kabuğuna çekilmenin neredeyse imkânsız hale bir çağda yaşamaktayız. Fayda ve zararıyla, küreselleşen bir dünyada yaşamak zorunda olduğumuz gerçeğiyle yüzleşmek zorundayız. Bu gerçek, önüne çıkan her sorunu kendi bünyesine katarak ilerlemeye, ilerledikçe daha da ötü alınmaz bir hal almaya devam etmektedir. Evet, küreselleşme birçok sorunu, içinden çıkılmaz problemleri beraberinde getirmektedir. Ama aynı küreselleşme diğer yandan daha önceleri elde edilemeyen imkânları da bize sunmaktadır. İnsanlığın sonunu getirebilecek problemlerin aşılması konusunda ortak değerler manzumesi etrafında birleşme ve uzlaşma imkânı, bu süreçle daha kolay hale gelmiş bulunmaktadır. Farklı inanç ve anlayıştaki insanların karşılıklı olarak değerlerini tanıtmaya, birbirleriyle anlaşabilecekleri ortak paydalar bulma konusunda ortak akla müracaat etme imkânları artmış gözükmektedir. Böylesi bir dünyada umutsuzlukları ve geleceğe dair endişeleri azaltarak barışın sağlanması ve devamı için dinlerarası diyalogun hayati bir rol üstleneceği açıktır.

Modern dönemin bir ürünü olan ve sonraki süreçlerde de hayatımıza egemen olan küreselleşme, dünyanın farklı yerlerindeki insanların iletişimini hızlandırdığı gibi değişik din mensuplarının birbirlerinden haberdar olmalarını ve bir araya gelmelerini de kolaylaştırmıştır. Bu sayede dünyanın değişik yerlerindeki insanların ve farklı dinlere bağlı kimselerin aynı ortamı paylaşmaları kaçınılmaz bir hal almıştır. Bugün insanlığın karşı karşıya kaldığı çok büyük sorunlar vardır. Özellikle etkisiyle dünyayı kasıp kavuran ateizm, materyalizm, kutsala karşı başkaldırı, ahlaki çöküntü, ailenin dağılması ve bu kutsal yapıya yönelik yapılan acımasız saldırılar bu problemlerin başında yer almaktadır.

Çözülmesi bütün insanlığı huzura kavuşturacak bu devasa çıkmazların yanında ırkçılık, küresel ağlarla örülmüş uyuşturucu ticareti, ürkütücü boyuttaki kadın ticareti, cinsel sapkınlıklar, kürtaj, küçük yaşlara kadar inmiş olan alkol bağımlılıkları, şiddet, terör, işsizlik ve ötekine karşı düşmanlık gibi insanlığın geleceğini tehdit eden, karşılıklı diyalog ve uzlaşma olmaksızın ortadan kaldırılması oldukça güç olan pek çok sorun bulunmaktadır.

Etkisinden kurtulmanın neredeyse imkânsızlaştığı globalleşmenin getirmiş olduğu zorunlu birlikteliği, avantaja dönüştürmenin yolu farklı kültürlere ait bireylerin diyalog içerisine girerek ortaya çıkmış/çıkacak problemlerin çözümüne birlikte çözüm arayışına girmeleridir. Bu çalışmanın esas amacı, dinler arası diyalog çalışmalarının sözel boyuttan pratik boyuta nasıl yansıtılabileceğine dair düşünce geliştirmektir. Bu sayede olması beklenen barış içerisinde birlikte yaşama projesinin, üzerine inşa edileceği temel ilkenin adalet olduğu vurgulanacaktır. Adaletin, farklı dinlere mensup bireylerin barış içerisinde yaşamalarını sağlayan bir prensip olduğu tarihte yaşanmış, özellikle de Osmanlı Devletindeki örnekleriyle pekiştirilecektir.

Çalışmamızda dinlerarası kelimesinden elbette dindarlararası ilişkiler kastedilmektedir. Bu çerçevede kullanılan bütün dinlerarası diyalog ifadeleri aslında din mensupları arasındaki diyalogun karşılığıdır. Öncelikle dinlerarası diyalog ile hangi manayı kast ettiğimizi açıklığa kavuşturalım. Kökeni Latince olan diyalog kelimesinin birçok tarifinin yanında bizim özellikle seçtiğimiz ve çalışmamızda yüklediğimiz anlamı, birlikte yaşama ve birbirlerinin varlığını kabullenme durumundaki farklı ırk ve kültürden, farklı inanç, kanaat ve siyasi düşünceden kimselerin, medeni ölçüler içerisinde konuşarak ve iletişim kurarak, beraberce yaşama yollarını aramaları, birbirini anlama ve tanıma sürecine girmeleridir.^{1 - 1}

Diyalogun tanımını bu şekilde açıkladıktan sonra diyalogun mahiyeti ve ne şekilde olması gerektiği gibi hususları aydınlığa kavuşturmak gerekebilir. Diyalog, dinleri mahiyet

¹ Kelimenin farklı anlamları için bkz. Houghton Mifflin Company (1992). *The American Heritage Dictionary of the English Language*, Third Edition, Boston: Houghton Mifflin, s. 2102-2103; Günay Tümer ve Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi* (1997). 3. Baskı, Ankara: Ocak Yay., s. 426; Ali Bulaç (2006). "Medine Vesikası'nda Dinler ve Topluluklar Arası Diyalog", *Diyalogun Dini ve Tarihi Temelleri*, İstanbul: Işık Yay., s. 87.

itibariyle zaten ayrıştıran teolojik tartışmaları gündeme getirmek ve hakikatin tekliği üzerinde ısrar etmek değildir. Aynı şekilde diyalog kişinin kendi inancını merkeze alarak diğerini yanıtlama üzerine kurulmuş bir iletişim biçimi de değildir.² Diyalog aynı zamanda kişinin tek gerçeklik olarak kabul ettiği inanç esaslarını karşı tarafa kabul ettirme ya da onu “doğru yola” erişirme kaygısı hiç değildir.³ Böyle olduğunda kaynaşmanın aksine çatışmalar ortaya çıkar.

Farklı spekülâtif tartışmalara zemin hazırlayarak konuyu asli mecrasından saptırıp diyalogu, dinlerin asıllarından taviz verip ortak bir inanç oluşturma ya da bir dini diğer dinin içerisinde eritme gibi hiç kastetmediğimiz bambaşka şeyler değildir.⁴ Böyle olduğu takdirde kimliğin en önemli parçası olan dini inanç aşındırılmış, başkalaştırılmış olur. Bu durum, her iki taraf için de istenen bir şey değildir. Çünkü diyalogun en önemli ve temel ilkesi olarak kabul edilmesi gereken karşılıklı samimiyet ve güven ilkesi zedelenmiş olur.⁵ Bu da karşılıklı diyalogun daha başlamadan bitmesine yol açan etkenlerden birisidir.

Ne olmadığı üzerinde durduğumuz diyalog kavramının dinler arası ilişkilerde ne ifade ettiğinin açıklığa kavuşturulmasına gelince diyalog, öncelikle karşılıklı saygı çerçevesinde muhatapı bulunduğu konumda kabul etmektir. Karşılıklı konuşulabilecek bir ortam oluşturduktan sonra, tüm insanlığı ilgilendiren ortak problemlere çözüm aramaya karar vermektir. Çözüm uğraşlarından kastımız da sadece sözlü konuşma ve anlaşmalar yerine bunların hayata geçirilmesi ve sürekliliğinin sağlanması yönünde karşılıklı çaba gösterilmesidir.⁶ Ayrıca bütün bunların yanında şunu da ifade etmede fayda görüyoruz ki diyalog, zorunlu olarak aradaki ihtilafların kaldırılacağını hiçbir zaman vaat etmez. Diyalogdan böyle bir beklenti diyalogun adeta ölü doğması anlamına gelir.

I-Teorik Çerçeve (Kur'an'ın Yaklaşımı)

Diyalogtan beklenenleri netleştirdikten sonra, İslam dininin ana kaynaklarında diyaloga zemin hazırlayabilecek ve hatta teşvik edecek mahiyetteki referanslara değinilmesi yerinde olacaktır. Kur'an'a parçacı yaklaşımın aksine bütüncül bir bakış açısıyla yaklaşıldığında onun sevgi, barış ve hoşgörü temelli bir din anlayışını hâkim kılmaya çalıştığını görmek mümkündür. Öncelikle Kur'an, muhataplarını onların da kabul edebilecekleri bir şekilde “ortak bir kelime” olan tevhit konusunda birlik olmaya çağırır.⁷ Aradaki diğer ihtilaflı konulara değinmeden sadece Allah'tan başkasına ibadet edilmemesi ve O'na hiçbir şeyin eş-ortak kabul edilmemesi konusunda birlik olmaya davet eder. Ayrıca tevhit inancının onlar arasında ortak bir payda ve adil bir ifade şekli olduğunu vurgular.

Bu çağırışı aynı zamanda şunun bir ifadesi olarak yorumlamak da mümkündür: *Kendi aranızdaki farklılıkları sürekli gündeme getirerek ortak bir paydada buluşma imkânınızı ortadan kaldırmayın. Bunun yerine ezeli ve ebedi bir hakikat olarak insanlığın üzerinde buluşabileceği Yaratıcı mefhumu üzerinde birleşerek asgari müştereklerde buluşup diyalog imkânlarını araştırın.* Aslında bu, Allah tarafından Müslümanlara İslam haricindeki diğer din sahipleri özellikle de Ehl-i Kitap

² John Hick (2002). *İnançların Gökkuşuğu, Dinsel Çoğulculuk Üzerine Eleştirel Diyaloglar*, çev.: Mahmut Aydın, Ankara: Ankara Okulu, s. 153.

³ Diyalog ile tebliğ arasındaki farklar için bkz. Ahmet Kurucan ve Mustafa Kasım Erol (2012). *Dialogue in Islam*, London: Dialogue Society, s. 26-27.

⁴ Mustafa Alıcı (2005). *Müslüman-Hıristiyan Diyalogu Tarihiçesi, Çeşitleri, Hedefleri, Problemleri*, İstanbul: İz Yay., s. 278-279; Bütününe katıldığımı söyleyemesem de diyalogun mahiyeti ve ilkelerine dair fikir vermesi açısından bkz. Paul Mojzes, “Diyalogun Mahiyeti”, çev.: Mehmet Alıcı, *Tek Dünya Çok İnanç*, Mahmut Aydın ve Süleyman Turan (2007). İstanbul: Ufuk Yay., s. 39, 40, 45-48; Muslim-Christian Research Group (2007).

“Müslümanlar ve Hıristiyanlar Arasında Doğru Diyalog İçin Genel İlkeler”, çev.: Süleyman Turan, *Tek Dünya Çok İnanç*, Mahmut Aydın ve Süleyman Turan, İstanbul: Ufuk Yay., s. 55-61.

⁵ Dinler arası diyalog görüşmelerinde samimiyet başta olmak üzere temel olarak dikkat çekilmesi gereken bazı ilkeler için bkz. Mahmut Aydın (2008). *Dinlerarası Diyalog: Mahiyet, İlkeler ve Tartışmalar*, İstanbul: Pınar Yay., s. 26; Abdurrahman Küçük (2005). “Müslüman-Hıristiyan Diyaloguna Genel Bir Bakış”, *Asrımızda Hıristiyan Müslüman Münasebetleri*, ed.: Ömer Faruk Harman, İstanbul: Ensar Neşriyat, s. 64-65.

⁶ Ali İhsan Yitik (2006). “Dinlerarası Diyalog ve Dünya Barışı”, *Dinin Dünya Barışına Katkısı*, Ankara: T.D.V.Y., s. 60-77.

⁷ Kur'an, Al-i İmran, 3/64.

olarak isimlendirilen Yahudi, Hıristiyanlar ve Sabiiler ile yapılması istenen ilk diyalog çağrısıdır.

Aynı zamanda bu mesajdaki “Haydi bir araya geliniz.” anlamındaki Arapça “tealev” kelimesinden, insanların çağrılmış oldukları hususu belirlemeleri ve bu husus etrafında inceleme ve araştırmaya yönelmeleri neticesinde “birlikte yaşama projesi” geliştirebileceklerine de işaret bulmak mümkündür.⁸ Kur’an’ın “müşterek olan bir söz” diye tercüme edilen birleşme çağrısı “adilane, dosdoğru, orta yolun ifadesi olan bir söz, adalet ve insaf ölçülerine uygun bir söz” şeklinde anlaşılmalıdır.⁹ Esasında Kur’an’ın bu çağrısını tartışma, ayrışma, uzaklaşma ve birbirinden kopmaya meyilli farklı din mensuplarına şefkat ve yakınlaşma içeren bu çağrısıyla Allah’a inanç ortak paydasında buluşarak ihtilafları en az seviyeye indirme daveti olarak da okuyabiliriz.

Kur’an’ın Ehl-i Kitab’a yönelik diğer bir mesajında zulmedenler hariç, onlarla en güzel bir şekil dışında mücadele edilmemesi gerektiği, hem kendi hem de onların kitaplarına iman edilmesi gerektiği ve ortak ilahın aynı olduğu ve ona teslim olunduğu deklare edilmektedir.¹⁰ Ayetin vurguladığı bu önemli ilkeden de anlaşıldığı gibi, mücadele insanlık var olduğu müddetçe devam edecektir. Ancak bu mücadele bile en güzel şekilde ve kargaşaya sebebiyet vermeden olmalıdır. Çünkü böyle bir ortamda hiçbir ilkenin kıymetinin kalmayacağı ortadadır.

Bu mesajda dikkatlerden kaçmaması gereken ve Kur’an’ın Ehl-i Kitapla diyalogunda vurguladığı temel hususlardan birisi de onların zulmedenlerini, insanlığa yakışmayan tutumlar içerisinde kabul edip hariç tutmasıdır. Burada inanç eksenli bir yaklaşımdan öte insani temelli, insan haklarını önceleyen ve insanlığın ortak değeri olan adaleti önemseyen bir yaklaşım örneği görmekteyiz. Diğer taraftan yine diyalogda önemli bir adım olan karşı tarafın kutsalına saygı duyulması gerektiğini vurgulayan bir mesaj da öne çıkmaktadır. Müslümanların kendi kitaplarından önce onların kutsal kitaplarına iman ettikleri ifade edilerek diyalog girişimine önemli bir ortam oluşturulmaktadır.

Bu mesajlar çerçevesinde Kur’an’ın diğer din mensuplarına yaklaşımında öne çıkan en önemli husus, onları toptan yok saymak yerine onların ahlaki tutumlarına göre yaklaşım sergilemesidir. Kur’an’ın bu konuda özellikle vurguladığı ve asla onaylamadığı davranışlar, çeşitli dereceleriyle düşmanlık, kibir ve din adamlarının olumsuz tutumlarıdır.¹¹ Bu noktada Kur’an, bilhassa Ehl-i Kitap mensuplarını yakınlık ve daha kolay ulaşılabilir olmak, verimli diyalog kurulabilirlik şeklinde nitelenebilecek bir yaklaşımla onlarla iletişime geçilebileceğine dikkatleri çekmektedir.

Kur’an’ın gayr-i Müslimleri tevhit esası üzerinden birleşmeye çağırdığı diyalog çağrısı, ahlaki ilkelerle devam ettirilmelidir. İnsanlığın karşı karşıya kaldığı ve çözmekte bir hayli zorlandığı problemlerin üstesinden gelmenin yolu, değişik din mensuplarının ortak değerler üzerinde ittifak yaparak kötülöklere beraberce engel olmak için işbirliğine gitmeleridir.¹² Çünkü yaşadığımız çağdaki girift problemlere çare üretmek ancak sağduyu sahibi kimselerin ortak hareket etmesiyle mümkündür.

II-Pratik Çerçeve

II.1-Hz. Peygamber Dönemi Örnekleri

Kur’an’ın bu konudaki temel yaklaşımına dikkat çektikten sonra bu prensiplerin pratiğe yansımalarına bakmak, meselenin olgunlaşmasına katkı sağlayacaktır. Evet, Kur’an diğer din mensuplarıyla diyaloga geçilmesini istemektedir. Peki, bu diyalog hangi temel ilkeler

⁸ Ali Can (2011). *Diyaloun Kur’ani Temelleri*, İstanbul: Işık Yay., s. 101.

⁹ Hayreddin Karaman (2006). “Hayreddin Karaman ile Diyalog Üzerine”, ed.: Ömer Çetinkaya, *Diyaloun Dini ve Tarihi Temelleri*, İstanbul: Işık Yay., s. 54.

¹⁰ Kur’an, Ankebut, 29/46.

¹¹ Kur’an, Maide, 5/82.

¹²Fethi Ahmet Polat (2010). “Küreselleşme Sürecindeki Dini Diyalog Söylemlerinde Başvurulan Kur’an Ayetlerinin İnanç ve Değer Kavramları Açısından Tahlili”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, S. 15, s. 72.

üzerine inşa edilmelidir. Müslümanların arasında barışın inşası ve devam ettirilmesi konusunda en hayati ilke olan adalet kavramına burada da önemli bir rol verilmektedir. Adalet dinler arasında inşa edilmek istenen barış ve diyalog ortamının da güvencesidir.

Kur'an, adalet ilkesinin sadece Müslümanların kendi aralarındaki münasebetlerde geçerli bir ilke olmadığına, aynı zamanda diğer din mensuplarıyla olan ilişkilerde de temel bir prensip olduğuna dikkatleri çeker. Bir kimse sırf gayr-i müslim diye mahkemede hakkı gasp edilemez, karşısındaki Müslüman, makamı, konumu, sosyal statüsü ne olursa olsun, farklı muamele göremez, dini inancı ne olursa olsun adaletin tesisi esastır. Adaletle hükmetme sadece Müslümanlar arasında veya Müslümanlarla gayr-i müslimler arasında gerçekleşen davalarda değil, gayr-i müslimlerin birbirleriyle olan davalarında da mühim bir ilkedir. Onların din ve inançları farklı olabilir; ancak, sonuçta onlar da insandırlar ve bir dava için müracaat ettiklerinde aralarında adaletle hükmetmek gerekir.¹³ Bu yüzden Kur'an, Hz. Peygamber'e hitaben, "Yahudiler eğer sana gelirlerse aralarında ister hükmet, istersen onlardan yüz çevir, hüküm verme. Şayet aralarında hükmetmek istersen adaletle hükmet."¹⁴ buyurmaktadır. Bu âyet onların aralarında hükmetmeyi Hz. Peygamber'in tercihine bırakıyor; ama eğer hükmetmeyi seçerse, mutlaka adaletle hükmetmesi gerektiğini emrediyor.

Adalet, Kur'an'ın insani ilişkilerdeki en temel kavramlarından birisi ve hatta en önemlisidir. O kadar ki İslam'da dindar yaşamın en üst seviyesi olarak tanımlanan 'takva', yani Allah'a karşı büyük bir sorumluluk şuuru ve dini emirlere karşı son derece bağlılık durumu, Kur'anın ifadesiyle aslında adaletli olmanın ta kendisidir. Müslümanların dünyayı imar ederken Hak ve hakikatin de savunucuları ve şahitleri sıfatıyla donanmaları gerektiği vurgulanır. Bu imar ve şahitlik görevinin ilerlemesi gereken ana hat ise adalettir.¹⁵ Bunu ifade sadedinde Kur'an: "Ey iman edenler! (Dostunuz da olsa düşmanınız da olsa) herkese adil davranmak suretiyle işlerinizi Allah'ın rızasına uygun yapınız. Herhangi bir topluluğa olan öfkeniz ve huncunuz, onlara karşı sizi bir adaletsizliğe sevk etmesin. Adaletten ayrılmayın; çünkü bu, Allah'tan sakınmanın (takvanın) ta kendisidir. Allah'tan sakının; şüphesiz ki Allah bütün yaptıklarınızdan haberdardır."¹⁶ şeklinde adaletin olmazsa olmazlığına işaret eder.

Buna paralel olarak Hz. Peygamber'in insanlar -Müslümanlar değil- arasında sadece adaletle hükmetmesine, çok çarpıcı bir üslupla dikkat çeken Nisa Suresi'ndeki ayetlerin¹⁷ inmesine sebep olan hadise ile konuyu derinleştirmek istiyoruz.

Medine'nin yerli kabilelerinden Züfer Oğulları'na mensup Müslüman Tu'me b. Übeyrik, Müslüman komşusu Katade b. Numan'ın savaşlarda kullandığı zırhını çalar. Çaldığı bu zırhı un çuvalının içine koyar ve götürüp Yahudi Zeyd b. Semîn'e emanet olarak bırakır. Bu arada zırh çuvalı yırtar ve yolda iz bırakır. Zırhının çalındığını fark eden Katade, evinin önünden başlayan un izini takip ederek zırhını Yahudi Zeyd'in evinde bulur. Hırsızlık iddiası ile Zeyd'i mahkemeye verir. Mahkemenin hâkimi konumundaki Hz. Peygamber (sas), Zeyd'in "Çuval benim değil, Tu'me emaneten bana bıraktı, içindekinden haberim yok." savunması karşısında Tu'me'yi çağırır. Müslüman Tu'me, zırhı kendisinin çalmadığına yalan yere yemin eder. Tu'me'nin suçlu olduğunu bilen ve bunun açığa çıkması durumunda kavimlerinin itibarlarına dokunacağını gören kavminin ileri gelenleri, gece bir araya gelip Hz. Peygamber'i vereceği kararda yanılmak için anlaşırlar. İddiaları, Tu'me'nin masum ve delillerin Yahudi aleyhine olduğudur. Bununla yetinmeyerek Hz. Peygamber'e Tu'me'nin masum olduğunu anlatmak için "Ey Allah'ın Elçisi! Bu pis Yahudi, seni ve sana vahyedilenleri inkâr eden bir adamdır; zırhı da o çalmıştır. Halka karşı Tu'me'yi savun, Yahudi'yi suçla."¹⁸ Bu arada Yahudi Zeyd, Yahudilerden o çuvalın Tu'me tarafından oraya konulduğuna dair şahitler getirir.

¹³ Muhit Mert (2009). "İslam'da Adalet İlkesi", *Yeni Ümit*, S. 84, s. 14.

¹⁴ Kur'an, Maide, 5/42.

¹⁵ Polat, a.g.m., s. 93.

¹⁶ Kur'an, Maide, 5/8.

¹⁷ Kur'an, Nisa, 4/105-115.

¹⁸ Muhammed b. Cerir et-Taberi, *Tefsir*, c. 5, s. 268; Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. III, s. 75-81; İbnü'l-Cevzi, Abdurrahman b. Ali b. Muhammed, *Zâdü'l-Mesîr fî 'Imi't-Tefsîr*, I-IX, el-Mektebü'l-İslâmî,

Davanın bir tarafında hırsızlıkla itham edilen bir Müslüman ve İslam'a faydası dokunan kavmin ileri gelenlerinin şahadeti, diğer tarafta Yahudi ve evinin önüne kadar gelen un izleri. Bu şartlar altında Hz. Peygamber, Yahudi aleyhine hüküm vermeye niyetlenmişken o anda şu ayetler nazil olur: "(Ey Rasûlüm!) Biz sana Kitab'ı insanlar arasında Allah'ın sana gösterdiği şekilde hükmedesin diye, kendisinde hiçbir şüphe olmayacak şekilde ve gerçeğin ta kendisi olarak indirdik. Şu halde, (suçlu ile suçsuzu tam ayırt edip, suçsuz aleyhinde) hainlere yardımcı ve müdafaacı olma! Allah'tan mağfired dile. Şüphesiz Allah, çok yarlıgayıcı, ziyadesiyle esirgeyicidir."¹⁹

İnen ayetler neticesinde Müslüman Tu'me'nin hırsız olduğu ve nasıl olsa bir Yahudi diyerek Zeyd'e iftira atmaya çalıştığı ortaya çıkar.²⁰ Adaletin yalnızca Müslümanlar arasında görülen davalarda değil, Müslümanların diğer tüm din mensuplarıyla olan davalarında da esas olduğu tescillenmiş olur. Adaletin gereği olarak, haksız olan biri sadece Müslüman olduğu için haklı ve Yahudi örneğinde olduğu gibi diğerleri de sadece Müslüman olmadıkları için haklıken haksız olamazlar.

Bu ayeti tasdik eden başka bir ilahi mesajda ise Kur'an'ın, Müslümanların kendilerine iyilik yapacağı ve adil davranacağı kimseleri belirlerken o kimselerin, İslam'ı kabul etmelerini değil, din konusunda Müslümanlarla savaştıklarını, Müslümanları yurtlarından çıkarmamalarını veya çıkarılmalarına yardımcı olmamalarını kriter olarak belirlediği görülmektedir.²¹

Adalet ilkesinin yaşanan bir olay üzerinden bu kadar kesin ve net bir şekilde İslam'ın Peygamberine bir kez daha çarpıcı ve sarsıcı bir şekilde hatırlatılmış olması, Müslümanların diğer din sahipleriyle diyaloglarını ve münasebetlerini hangi esas temel olarak pratiğe yansıtacaklarını tespit açısından önemlidir. Adaletin, diyalogun ve bunun neticesinde de barışın sağlanması konusunda nasıl belirleyici bir ilke olduğunu yaşanan örneklerle teyit etmeye devam edelim.

II.2--Emevi ve Osmanlı Dönemi Örnekleri

Bir arada barış içerisinde yaşamının temel ilkesi olarak belirlediğimiz adaletin tarihte yaşanmış örnekleri, diyalogun sonuç endeksli olmasını gösterme adına önemlidir. Bu konuda öncelikle Emeviler'den başlamak üzere daha sonra da yoğun bir şekilde Osmanlı devletinden örnekler sunulacaktır.

Emeviler Dönemi'nde yaşanan tarihi bir olay, bize adalet ilkesinin toplumdaki farklı unsurlar arasında barış ve huzurun yaşatılması adına önemini bir kez daha hatırlatmaktadır. Semerkant halkından bir topluluğun zamanın devlet başkanı Ömer b. Abdülaziz'e gelerek o zamanki ünlü ordu komutanı Kuteybe b. Müslim el-Bahılı'nın savaş kurallarını çiğneyerek kendi şehirlerine girdiğini ve buralara kendi dindışı olan Müslümanları haksız bir şekilde yerleştirdiğini anlatırlar. Devlet başkanı olan Ömer b. Abdülaziz ise olayın aslını araştırmak için oradaki temsilcisine mektup yazarak bu konuda bir mahkeme kurulmasını, olayın aslı anlatıldığı gibiyse Müslümanların oradan çıkarılmasını emreder. Mahkeme hâkimi olarak atanan Süleyman b. Ebi's-Seriy yaptığı yargılamada haksızlığı tespit eder ve Müslümanların şehirden çıkarılması gerektiğine hükmeder.²² Bu tarihi örnek, İslam'ın adalet anlayışının her türlü değer yargısının önünde olduğunu ve hiçbir durumda feda edilemeyeceğini açıkça göstermektedir. Görüldüğü gibi toplumsal barışın sağlanması ve devam ettirilmesinde birlikte yaşama projesinin harcını 'adalet ilkesi' oluşturmaktadır.

Beyrut 1404H, c. II, s. 190.

¹⁹ Bkz. Elmalı, Tefsir, c. 3, s. 78-79.

²⁰ Rivayete göre Tu'me, gerçeğin ortaya çıkmasını sindiremeyerek Mekke'ye kaçmış ve dinden dönmüştür. Yine hırsızlık için bir evin duvarını delerken duvar yıkılmış, altında kalarak feci şekilde can vermiştir.

²¹ Kur'an, Mümtehine, 60/7-9.

²² Ahmed Özel (1982). *İslam Hukukunda Milletlerarası Münasebetler ve Ülke Kavramı*, İst. : Marifet Yay., s. 31.

Diyaloğun tabii bir neticesi şeklinde gördüğümüz barış içerisinde birlikte yaşama projesinin zeminini oluşturan adalet ilkesinin, tarihte Müslümanların idaresinde kurulmuş uzun ömürlü devletlerden olan Osmanlı devletinde değişik din mensupları arasındaki hayati rolü de dikkat çekicidir. Osmanlı'da din ve mezhep esasına göre yapılandırılan topluluklar, devletin idaresini elinde bulunduran Müslümanlara adeta emanet edilmiş gibiydiler.²³ Bu emanet topluluklarla yaklaşık altı asır boyunca dünyanın üç kıtasında varlığını barış içerisinde devam ettiren bu devletin tarihinde adalet ilkesinin nasıl uygulandığını gösteren sayısız örnek bulmak mümkündür. Ama biz çalışmamızın sınırlarını aşacağı düşüncesiyle bunlardan sadece bir kısmına yer vereceğiz.

Osmanlı vatandaşı kabul edilen diğer din mensuplarına ilk dönemlerden başlayarak İslâm hukuku esas kabul edilerek haklar tanınmıştır.²⁴ Osmanlı Devlet idaresinin temelini, İslâm hukukuyla şekillenen müsamaha ve himaye prensipleri oluşturmuştur.²⁵ Gayrimüslimlerin can ve mal güvenlikleri aynen Müslümanlar gibi devletin ellerine teslim edilmiş, Müslümanlarla gayrimüslimler arasında kanunların uygulanışı bakımından bir fark gözetilmemiş ve ayırım yapılmamıştır.²⁶ Mahkeme kayıtları, Müslümanlarla diğer din mensupları arasında dava konusu olan meselelerin birçoğunda gayrimüslimlerin haklı bulunarak şikâyete konu olan mağduriyetlerinin giderilmesi yönünde kararların verildiğini gösteren örneklerle doludur.²⁷

Osmanlı devletinde XV-XX. yüzyıllar arasında düzenli olarak tutulan, mahkeme tutanakları diyebileceğimiz ve dönemin sosyal zeminini tanıma bakımından da büyük tarihi öneme sahip olan Şer'iyye Sicilleri'nde anlatılan bir dava bizlere Osmanlı'da sosyal barışın temininde adalet ilkesinin ne kadar hayati olduğunu göstermektedir. Bahse konu olay, o dönemde Osmanlı devletine bağlı Rusçuk kazasında geçmektedir. Camcılık işiyle uğraşan Yako oğlu Poda isimli bir Yahudi, Çelebi Hacı Memiş Ağa-zade Mehmed Ağa isimli bir Müslüman'a 3500 kuruşluk alacak davası açar. Davanın görülmesi neticesinde Yahudi Poda, Müslüman Osmanlı'dan alacağını mahkeme yoluyla tahsil eder. Bu hadise Osmanlı adalet anlayışında din farklılığının dikkate alınmadığını, kişinin sosyal yaşam içerisindeki varlık ve itibarının davanın seyrini etkilemediğini, davalarda hakkaniyetin belirleyici bir unsur olduğunu göstermektedir.²⁸ Osmanlı, bu örnekte de görüldüğü üzere sosyal barışını, adalet mekanizması üzerinde yükselterek ülkesindeki tüm vatandaşlarını birbirleri ile kenetlemiş ve barış içerisinde uzun asırlar boyunca bir arada tutmayı başarmıştır.²⁹

Batılıların Osmanlıyı Pax Ottoman (Osmanlı barış ve hoşgörüsü) şeklinde nitelendirmeleri, esasında Osmanlıların egemen oldukları zamanlarda dünya barışına yapmış oldukları katkının bir eseridir. O zamanın süper gücü hüviyetindeki bir devletin, gücünü barış inşasında kullanmasını sağlayan en önemli argüman yine adalet ilkesini yaşatması olmuştur.³⁰

Osmanlı adaletinin en çarpıcı örneklerinden birisi, Kıbrıs'ın fethedilmesinden sonra 1572 tarihinde Osmanlı padişahı tarafından Kıbrıs beylerbeyi, kadısı ve defterdarına gönderilen ve ada halkına muamelenin nasıl olacağını bildiren şu özet fermandır: "Kıbrıs adası yeni fethedilmiş bir yer olduğu için halk, savaş yüzünden zor duruma düşmüş olabilir. Kıbrıs halkı

²³ Mustafa Akdağ (1995). Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi: 1453-1559, c. 2, İstanbul: Cem Yay., s. 42,50.

²⁴ M. Macit Kenanoğlu (2004). *Osmanlı Millet Sistemi, Mit ve Gerçek*, İstanbul: Klasik Yay., s. 281.

²⁵ Halil İnalçık (1954). *Fatih Devri Üzerine Tetkikler ve Vesikalar I*, Ankara: T.T.K.Basımevi, s. 184.

²⁶ Mücteba İlgürel (1999). "Osmanlı Devleti'nde İstimalet Siyaseti", *XII. Türk Tarih Kongresi (12-16 Eylül 1994)*, Ankara: T.T.K. Basımevi, c. III, s. 942.

²⁷ Ahmet Bican Ercilasun (1985). "Hıristiyan Teb'aya Karşı Türk Toleransı", *Türk Kültürü*, Nisan, s. 264, 280.

²⁸ Nuri Kavak (2009, 2010). "Osmanlı Adalet Sisteminde Gayr-i Müslimlerin Yeri ve Örnekleri (Şer'iyye Sicillerine Göre)", *İnsan Hakları ve Din 15-17 Mayıs*, s. 416; Ayrıca bkz. Ziya Kazıcı (2003). "Osmanlı Devletinde Din ve Hukuk", *İstem*, c. 1, s. 63-64.

²⁹ Kanun karşısında ferдин soy, cins, mezhep, din, toplumsal ya da hükümetteki yerleri bakımından ayrıcalık gözetilmeksizin eşit olduğu temel hukuk ilkesi Osmanlıda fermanlarla sürekli pekiştirilirdi. Bkz. Mümtaz'er Türköne (1996). "Osmanlı İmparatorluğu'nda İnsan Hakları", *Doğuda ve Batıda İnsan Hakları*, Ankara: TDVY, s. 84, 85.

³⁰ Ahmet Akgündüz (2000). "Osmanlı Devleti'nde Hoşgörünün Hukuki Temelleri", *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla III. Eyüp Sultan Sempozyumu: Tebliğler*, İstanbul: Eyüp Bel. Kültür Yay., c. 11, s. 263.

bana Yaraticının emanetidir. Onlara adalet ve şefkatle muamele ediniz. Kimseye zulmetmeyiniz. Mahkemelerde, vergi alınmasında ve idareyle ilişkili tüm işlerinde onlara yardımcı olursanız Kıbrıs, kısa zamanda kalkınır ve refah seviyesi yükselir. Onlardan her biri emniyet içinde yaşasınlar. Bu emirlerimin yerine getirilmesi konusunda hiç kimse ihmalkârlık yapmasın. Eğer emirlerim yerine getirilmeyerek Kıbrıs reayasına zulmedildiğini, gereğinden fazla vergi alındığını duyarsam hiçbir mazereti kabul etmeyeceğimi bilesiniz.”³¹

Bir arada ve barış içerisinde yaşamının en temel prensibi olarak karşılıklı haklara riayet ve hoşgörü,³² Kıbrıs adasının fethi sonrasında dönemin padişahının fermanında da yer almıştır. Çünkü Osmanlı'nın, merkezden uzak ve çoğunluğunu Müslüman olmayan kimselerin oluşturduğu bir yerleşim yerini haksızlıkla ve baskıyla uzun süre kontrol altında tutabilmesi ihtimal dışıdır.³³ Bunun farkında olan Osmanlılar, dünyanın farklı kıtalarında Müslümanların azınlıkta olduğu yerlerde bile barış ve huzur içerisinde uzun yıllar varlıklarını devam ettirmeyi adalet ve hoşgörü prensibine bağlılıkları sayesinde başarabilmişlerdir.

Bu anlayışın Osmanlı'nın sonraki dönemlerinde de devam ettiğini gösteren çarpıcı örneklerden birisi de XIX. yüzyıl Osmanlı padişahlarından II. Mahmud'un, vatandaşlarına yönelik yaklaşımını ifade eden fermanıdır. “Ben teb'anın Müslümanını camide, Hıristiyanını kilisede, Musevisini de havrada fark ederim. Aralarında başka gün bir fark yoktur. Cümlesi hakkındaki muhabbet ve adaletim kavidir ve hepsi hakiki evladımdır.”³⁴ Bu fermanın vermek istediği mesaj, esasında yeni değildir. Osmanlı'nın başlangıcından itibaren oluşmaya başlamış ve olgunlaşmış, uzun tarihi tecrübelerle test edilmiş ve toplumsal huzura katkısı görülmüş bir beynamedir. Vatandaşını farklı mabetlerde görmesinin onlar hakkındaki sevgisini ve adalet duygusunu zedelemeyeceğini ilan etmektedir. Herkes istediği dine inanabilir ancak adalet önünde hiçbir din mensubunun, Müslüman dahi olsa, diğer din mensubuna üstünlüğü söz konusu değildir. Bu, vatandaşlarının hiçbir endişeye düşmeden farklı inanca sahip olmalarını devlet güvencesine alan adalet ve hoşgörü eksenli bir yaklaşımın ürünüdür. Zaten bu kadar çok farklı milleti tek çatı altında uzun bir süre adaletle idare edebilmek dünya tarihinde çok az devlete nasip olmuştur.³⁵ Bununla adeta birlikte yaşama projesinin güvencesi olan ilkeler bir kez daha hatırlanmaktadır.

Osmanlıda birlikte yaşama projesi sadece söylem boyutunda kalmamış, aynı zamanda hayata aktarılmış ve insanlığa örnek tablolar sunulmuştur. Haklara karşılıklı saygı çerçevesinde Müslümanlarla aynı inanca sahip olmayanların aynı mahallede oturduklarını, farklı mahallede olsalar da komşuluk ilişkilerini devam ettirdiklerini, ortak çarşıdan alışveriş yaptıklarını, aynı vakıf kurumlarından yiyeceklerini ve aynı sebilden su içtiklerini tarih kaydetmektedir. Aynı mabette ibadet etmeseler de birbirlerinin ibadet yerlerine saygı gösterip her bir din mensubunun tatil günlerinin bile kabul gördüğünü ve yüzyıllarca bu şekilde yaşanageldiğini görmekteyiz. Her şeyden öte aynı mahkemeye davalarını götürerek adaletle güvendiklerini ispat etmişlerdir.³⁶ Adalet anlayışının bu şekilde tesis edilmesi, aslında Osmanlı'da barış içerisinde birlikte yaşama projesinin padişahın ya da hâkimlerin şahsi tasarruflarının değil sağlam bir devlet politikasının bir sonucu olduğunu göstermektedir.³⁷ Adaletli sistemin

³¹ 12 Nolu Mühimme Defteri, 978-979/1570-1572, (1996). Tıpkı Basım, Ankara: O.A.D.B. Yay., s. 641.

³² Diyalog, sürekli olarak barışa vurgu yapar. Dinler arasında diyalog olmadan din mensupları arasında barış olamayacağı açıktır. Bkz. Hans Küng, Karl-Joseph Kuschel (1995). *Evrensel Bir Ahlak Doğru*, trc.: Nevzat Y. Aşkoğlu, Ankara: Gün Yay., s. 2.

³³ Aksi olduğunda ise Osmanlı devletinin parçalanması ve ortadan kalkması fazla uzun sürmedi. Bkz. Ahmet Kavas (2007). “Osmanlı Toplumunda Çok Dinli Hayatın Huzur İçinde Devamı İçin Alınan Tedbirler”, *Din ve Dünya Barışı, Uluslar arası Sempozyum 26-28 Nisan*, s. 270.

³⁴ Reşat Kaynar (1991). *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, Ankara: T.T.K. Basımevi, s. 100.

³⁵ İrkçılığa dayanmayan ve homojen olmayan bu siyasi varlığın, din ve dil birliğine önem vermediğine göre yüzyıllarca süren hayatîyetini hangi esaslara dayandırdığı sorusunun detaylı cevap için bkz. Şinasi Altundağ (1947). *Osmanlı İmparatorluğunun Vergi Sistemi Hakkında Kısa Bir Araştırma*, Ankara, s.189 vd.

³⁶ Mehmet Şeker (2006). “Milletimizin Anadolu'da Bir arada Yaşama Tecrübesi”, *Dinin Dünya Barışına Katkısı*, Ankara: TDVY, s. 132,133.

³⁷ Kemal Karpaz (2000). “Osmanlı'da Hoşgörünün Hukuki Temelleri”, *Osmanlı'da Hoşgörü*, ed.: Mustafa Armağan, İstanbul: GYV Yay., s. 13.

beraberinde getirmiş olduğu bu istikrarlı anlayış, sisteme ve sağlam kanunlara bağlanmamış olsaydı gelip geçici olur ve yönetimin değişmesiyle alt üst olurdu. Bu da bize Osmanlı'daki sosyal barışın hukuki temellerinin keyfilikten uzak çok sağlam bir zemine oturduğunu göstermektedir.

Osmanlı'da çokluk içinde birlikte yaşama örneklerinin sergilendiği yerlerden birisi de zamanının Konya ilidir. Dinler tarihçisi Mehmet Aydın'ın şer'iyye sicilleri üzerine yapmış olduğu bir araştırma, Osmanlı'da barışın sağlanmasındaki en temel unsurun adalet vurgusu olduğunun şahididir. XVIII. yüzyıl Osmanlı Konyası'nda şehir merkezinde tespit edilen 500'e yakın hanede 2500 ile 3000 arasında bir gayr-i Müslim nüfus vardır. Aydın, sicillerden onların can güvenlikleri, ekonomik durum ve mülkiyet haklarına dair tespit ettiği bazı mahkeme kayıtlarını aktarmıştır. Bu araştırmanın verilerinden birisi, 1751 tarihli bir kayıтта Ahmet b. Mehmet isimli bir Müslüman'ın, gözündeki rahatsızlık nedeniyle gayr-i Müslim bir doktora tedavi olduğu, ancak tedavinin netice vermeyip doktor hatası nedeniyle kör olduğunu iddia ederek mahkemeye başvurmasıdır. Ancak mahkeme, yaptığı araştırmalar sonucunda doktorun hatasına rastlamayarak gayr-i Müslim doktoru korumuştur.

Diğer çarpıcı ve Osmanlı'nın hangi inançtan olursa olsun insana verdiği değeri gösteren örnek, Mariye isimli gayr-i Müslim bir kadının ısıttığı sıcak suyun yanlışlıkla oğlu Margar'ın üzerine dökülmesi sonucunda oğlunun öldüğünü bildirmesiyle açılan davada mahkeme, Mevlana, İbrahim ve Ahmet isimli üç Müslüman'ı bilirkişi olarak tayin etmiştir. Yapılan araştırma sonucunda Mariye'nin suçsuz olduğuna karar verilerek üzerindeki şüpheler kaldırılmıştır.

Bu kayıtlardan son olarak aktaracağımız örnek, Neşla isimli gayr-i Müslim bir vatandaşın Yusuf adında bir Müslüman'ın Yaka'daki ekinini, merkebine yedirdiğini ve ayrıca kendisine bıçakla saldırdığını bildirerek şikâyetçi olmasıdır. Yapılan araştırma neticesinde mahkeme Müslüman Yusuf'u suçlu bularak cezalandırmıştır.³⁸

Sadece Osmanlı'nın bir ilindeki bu kayıtlar bile tek başına göstermektedir ki adalet, toplumsal barışın ve uzun müddet birlik içerisinde yaşamanın olmazsa olmazıdır. Mahkeme önünde davacı ve davalının dil, din, cinsiyet, sosyal konum ve statünün dikkate alınmadığı, kararlarda şahit ve deliller belirleyici olduğu müddetçe sosyal barış ve toplumsal huzur hâkim olmuştur. Farklı inanca sahip bireylerin çatışma ortamından uzak, en azından asgari saygı çerçevesinde yaşamalarını sağlamanın yolu, öncelikle insani temelli anlayışı hâkim kılmaktır.

İnsanlara yönelik yaklaşımında İslam'ı kendisine referans kabul eden Osmanlı, insanı ve insana saygıyı ön plana çıkararak yaşam, düşünce, servet sahibi olma, aile ve inanç gibi temel insan haklarını dinin koruma altına aldığı temel değerler olarak kabul etmiştir.³⁹ Bu manada hakların korunması ve adaletin işleyişinde kişinin Müslüman olması ya da olmaması değil, insan olması yeter sebeptir. Bunu teyit eder mahiyette "Bir insanı öldüren bütün insanlığı öldürmüş gibidir."⁴⁰ mealindeki Kur'an ayeti, Osmanlı'nın insana bakışını şekillendiren temel ilkelerdendir. Ayette ölenin kimliğine değil de cinsine, insan olmasına vurgu yapılması, İslam'ın insana verdiği değerlerin en çarpıcı örneğidir. İnsan olmanın ötesinde her türlü vurgunun ikinci planda kalıyor olması, farklı din mensuplarının bir arada barış içerisinde yaşamalarının en güçlü teminatıdır.

Osmanlı hoşgörüsünün en belirgin hissedildiği yerlerden birisi de Balkanlar'ın en kararlı ve sağlam iradeli insanların yaşadığı Arnavutluk'tur. Tiran'ın merkez meydanın hangi yönünden bakılırsa bakılsın Arnavutluğun üç simge eseri olan Hacı Ethem Bey Camii, Saat Kulesi ve İskender Bey Heykelini, bir arada görmek imkân dâhilindedir. Bu kombinasyon Müslümanlık ile Hıristiyanlığın çatışmasının resmi şeklinde yorumlanabileceği gibi üç

³⁸ Birkaçını aktardığımız örneklerin daha fazlası için bkz. Mehmet Aydın (2000). "18. Yüzyılda Osmanlı Dini Hoşgörüsünün Konya'daki Gayri Müslimlere Yansıması", *Osmanlı'da Hoşgörü*, ed.: Mustafa Armağan, İstanbul: GYV Yay., s. 121-126.

³⁹ Şinasi Gündüz (2007). "Kur'an Bağlamında Farklılıklar", *Milel ve Nihal* c. 4, s. 1, Ocak-Nisan, s. 51, 52.

⁴⁰ Kur'an, Maide, 5/32.

simgenin aynı mekânda bir arada bulunması, dinler arasındaki hoşgörünün ve barışın anlamlı bir göstergesi şeklinde de yorumlanabilir. İstanbul'un fatihi Fatih Sultan Mehmet'ten itibaren başta Balkanlar olmak üzere tüm imparatorlukta İslam-Hıristiyan çekişmesi yerine bir arada barış içinde yaşama hedeflenmiştir. Osmanlı Devletinin, vatandaş olarak kabul ettiği sınırları içindeki çeşitli din ve ırktan milletlerin ve etnik grupların hiçbir zaman dilini ve dinini değiştirmeye teşebbüs etmediği görülmektedir. Dünyanın değişik yerlerinde Osmanlı Devleti'nden koparak ayrılmış otuz kadar millet ve bunların teşkil eden etnik gruplar Osmanlı himayesi ve hoşgörüsü sayesinde altı asır varlıklarını devam ettirmişlerdir.⁴¹

Osmanlı Devleti'nde Arnavutların kaptan-ı derya (deniz kuvvetleri komutanı), baş defterdar (maliye bakanı, 35 kişi) ve sadrazam (başbakan, seviyesinde 50 kişinin yüksek makamlara gelmelerinin temelinde onların sadakat, cesaret ve şahsi zekâ ile kabiliyetlerinin yanında Osmanlı'nın engin hoşgörüsünün de çok büyük katkısının olduğu bir gerçektir. Osmanlı adeta Arnavutları kendinden bir parça kabul etmiş ve onlarla mukadderat birliği yapmıştır. Bu kader birliğinin sonucu olarak Arnavut kökenli Koca Sinan Paşa, Ferhat Paşa, Mere-Hüseyin Paşa gibi sadrazamları görmek mümkündür.⁴²

Osmanlı'nın Arnavut ilinde Elbasan Şer'iyye Sicillerinin 1605-1606 yıllarındaki kayıtlarına göre, Müslüman halkın yanında gayr-i Müslim sınıfta Rum ve Ermenilerin oluşturduğu Hıristiyan ve Yahudilerin varlığı göze çarpmaktadır. Sosyal yaşamın barış ve hoşgörü içerisinde devam ettiğini gösteren belgelere göre, Müslümanlar haricindeki din mensuplarının mahkemelere müracaat edebildikleri, haklarını arama ve gerekli girişimde bulunma konusunda çekincelerinin olmadığı görülmektedir. Kayıtların verdiği en önemli mesaj ise Müslüman halkla çok rahat ilişki kurabildikleridir. Adaletle olan güven sayesinde ki bu unsurlar, hayatın her alanında ticari ve zanaatsal faaliyetlerde bulunmuş ve özellikle körükçü, demirci ve kuyumcu sektöründe etkin olmuşlardır.⁴³

XVII. yüzyılda Elbasan merkez ve taşrada yaklaşık 1610 hane olmak üzere on sekizi Müslümanlara onu Hıristiyanlara ait yirmi sekiz mahalleden oluşan bir topluluk yaşamaktadır. Mahkeme kayıtlarına göre bu topluluk arasında Elbasan Şer'iyye Sicillerine göre bazı ferdi, ailevi ve içtimai huzursuzluk ve şikâyet kayıtlarının yer aldığı görülmektedir. Bütün bunların yanında toplumda genel huzurun, barışın, güvenliğin varlığı, hayır hizmetlerinin yoğunluğu dikkat çekmektedir. Netice olarak, 17. Asırda Osmanlı'nın Manastır Vilayeti-i Celilesi, Dibra Sancağı'na bağlı Elbasan Kasabası'nın sosyal, kültürel ve iktisadi yapısını sağlıklı bir biçimde oluşturan ve devamını sağlayan adil bir yönetimin varlığı hissedilmektedir.⁴⁴

Aynı şekilde Arnavut İlinin Berat (Belgırat) Şehri Şer'iyye Sicil Defterleri üzerine yapılan inceleme sonucunda değişik dillere, milletlere, dinlere ve kültürlerle sahip birçok milletin merkezi bir yönetimin idaresinde nasıl bir çatı altında güvenle yaşadıkları gözler önüne serilmiştir. Bu kayıtlar, Osmanlı yönetiminin Müslüman olmayan toplulukların hukuki haklarını kanunlarla nasıl koruma altına aldığını göstermektedir. Yaklaşık 1680 yılına ait bir fermada yerel idarecilere, Mangalem ve Goriçe mahallelerinde haksız yere ellerinden alınan Hıristiyan evlerin boşaltılması ve şehrin eski kiliselerinin restorasyonunun yapılması emredilmektedir.⁴⁵ Ayrıca bu kayıtlarda tescil edilen önemli bir durum tespiti ise, Osmanlı'da

⁴¹ Ali Özkan (2013). "Arnavutluk'un Üç Simgesi: Hacı Ethem Bey Camii, Saat Kulesi ve İskender Bey Heykeli", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, S 8, c. 2, Winter, s. 220.

⁴² Muzaffer Tufan (2005). "Arnavutların Milli Kimliğini Koruyan Osmanlı Hoşgörü", *Osmanlı İdari Yazışmalarında Hoşgörü Sempozyumu*, Tiran, 2-3 Haziran.

⁴³ Mehmet Aykaç (2011). "Şer'iyye Sicilleri Işığında 17. Yüzyılda Arnavutluk/ Elbasan'da Sosyal, Kültürel ve İktisadi Yapı", *IRCICA, Balkanlar'da İslam Medeniyeti, Uluslararası Üçüncü Sempozyum Tebliğleri, Bükreş, Romanya / 1-5 Kasım 2006*, (İstanbul, s. 196.

⁴⁴ Aykaç, ag.b., s. 194, 201.

⁴⁵ Osmanlı'nın diğer din mensuplarına herhangi bir şekilde İslamlaşmaları yönünde baskı ve zorlama yapmadığı, o zamanki Osmanlı sancakları olan Arvanid, Avlonya ve İlbasan tahrir defterleri üzerine yapılan değerli bir araştırma ortaya konmaktadır. Halkın önemli bir bölümünün İslam'ı uzun bir zaman sürecinde seçtiği kayıtlara geçmiştir. Bkz. Ahmet Cebeci, Güray Kırpık (2006). "Tahrir Defterlerine Göre Osmanlı Fethinden Sonra Arnavutluk'ta Hıristiyan ve

vatandaşın nereden olduğuna, dininin ne olduğuna ve sosyal durumuna bakılmaksızın doğrudan sultana şikâyet etme hakkının olduğu gerçeğidir. Hangi türden olursa olsun iletilen bu şikâyetleri incelemek merkezi yönetimin görevidir ve inceleme sonuçları büyük bir titizlikle takip edilmektedir.⁴⁶

Günümüz dünyasında kültürlerarası ve dinlerarasında kurulacak diyalogların barışın tesis edilmesinde oynayacağı rolün önemini vurgulama adına Osmanlının iki sultanının yayınlamış oldukları fermanları hatırlatmanın yerinde olacağı kanaatindeyiz.

1602'de Sultan III. Mehmed'in yayınladığı bir fermanında, Müslüman devletin gayr-i Müslimlere karşı yükümlülükleri açıkça şöyle belirtilmiştir. "Gücü her şeye kadir, kâinatı yaratan Rabbinizin kitabında Yahudi ve Hıristiyan topluluklar hakkında buyurduğu gibi can ve mallarının korunması, güvenliği ve muhafazası, Müslüman ümmetinin daimi ve toplu bir ödevi ve İslam'ın bütün egemenliğine ve şerefli yöneticilerine yüklenmiş zorunlu bir yükümlülük olduğundan, benim yüce ve din esinli korumanın benim kutlu ve saltanat ve mutlu halifelik günlerinde soylu Şeriat uyarınca bana vergi ödeyen bu topluluklardan her birinin, zihin huzuru ve güveni içinde kendi işlerine bakmalarının ve hiç kimsenin onlara engel olmamasının ya da Tanrının buyruğuna ve peygamberin kutsal yasasına aykırı olarak kendilerine ve malına zarar vermemesinin sağlanmasına yönelmesi gerekli ve önemlidir"⁴⁷

Fatih Sultan Mehmet "Ben Fatih Sultan Han, bütün dünyaya ilân ediyorum ki; kendilerine bu padişah fermanı verilen Bosnalı Fransiskenler himâyem altındadır ve emrediyorum:

Hiç kimse ne bu adı geçen insanları ne de onların kiliselerini rahatsız etmesin ve zarar vermesin. İmparatorluğumda huzur içerisinde yaşasınlar ve bu göçmen durumuna düşen insanlar özgür ve güvenlik içerisinde yaşasınlar. Devletimdeki tüm memleketlere dönüp korkusuzca kendi manastırlarına yerleşsinler. Ne padişahlık eşrafından, ne vezirlerden veya memurlardan, ne hizmetkârlarımdan, ne de ülkemin vatandaşlarından hiç kimse bu insanların onurunu kırmayacak ve onlara zarar vermeyecektir. Hiç kimse bu insanların hayatlarına, mallarına ve kiliselerine saldırmasın, hor görmesin veya tehlikeye atmasın. Hatta bu insanlar başka ülkelerden devlete birisini getirirse onlar da aynı haklara sahiptir. Bu padişah fermanını ilân ederek burada, yerlerin, göklerin Yaratıcısı ve Efendisi Allah, Allah'ın Elçisi aziz Peygamberimiz Muhammed ve yüz yirmi dört bin peygamber ile kuşandığım kılıç adına yemin ediyorum ki; emrime uyararak bana sadık kaldıkları sürece tebaamdan hiç kimse bu fermanla yazılanların aksini yapmayacaktır."

Osmanlı tarihinin değişik dönemlerinden farklı yerleşim yerlerindeki örneklerin işaret ettiği en önemli hakikat, her zaman diyaloga açık halde bulunan Türk milletinin tarihinde yirmiden fazla ulusu kucaklayan ve istisnai durumlar hariç onları adil bir şekilde idare eden Osmanlının, dinler ve kültürlerarası diyalogun pratiğe aktarılması noktasında çok önemli bir örneklik teşkil ettiği'dir.⁴⁸

Sonuç

Netice itibariyle diyalog, toplumlar arasındaki barışın inşa edilmesi ve farklılıkların barış ortamı içerisinde bir arada varlığını devam ettirmesi için olmazsa olmaz bir zorunluluktur. Diyalogun olmadığı yerde çatışma, anlaşmazlık ve kavgaların olması kaçınılmazdır. Bu nokta itibariyle inancımız, kültürümüz ve geleneklerimiz bize, farklılıklar

---

Müslüman Nüfus Değişimleri", Balkanlar'da İslam Medeniyeti II. Milletlerarası Sempozyum Tebliğleri, IRCICA, Tiran, Arnavutluk, 4-7 Aralık 2003, İstanbul: Birmat Matbaacılık, s. 296-297.

⁴⁶ Shaban Sinani (2005). Berat (Belgırat) Şehri Şer'ıye Sicil Defteri (Mahkeme Kayıt Defteri) – Arnavutluk ve Doğu Bölgeleri İlişkileri Hakkında Ansiklopedik Bir Hazine, çev.: Anila Polat, Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, Bahar s. 33,

⁴⁷ Bemard Lewis (1996). *İslam Dünyasında Yahudiler*, çev.: Bahadır Sina Şener, Ankara: İmge Yay., s. 57.

⁴⁸ *Medeniyetlerarası Diyalog Uluslararası Sempozyum* (1998). Sonuç bildirgesi madde 10, Diyarbakır: Diyarbakır B. Beld. Yay.

içerisinde bir arada barış ve esenlikle nasıl yaşanabileceği, farklılıklarımızın çatışma değil kültürel zenginliğimiz olduğu konusunda önemli bir ufuk kazandırmaktadır.

Elbette diyalog süreci, birey ve din ilişkisi çerçevesinde dinin hakikat ve kurtuluş düşüncesine ve ilettiği mesajlara bir zarar vermemelidir. Aynı şekilde diyalog süreci bireysel dini hayatı zayıflatacak ve ferdi bağlamda dinlerin sorumluluklarından kopmaya yol açacak bir özellik de taşımamalıdır. Diyalog, samimiyet endeksli, ön yargılardan olabildiğince uzak olmalı, karşı tarafın inanç ve uygulama yönünden eksikliklerini ortaya çıkarma gayret ve amacı taşımamalıdır.

Diyalog sadece sözel iletişim boyutunda kalmamalı aynı zamanda pratiğe de intikal etmelidir. Bu bağlamda karşılıklı işbirliğiyle insanlığın ortak bunalımlarına beraberce çareler üretme esas olmalıdır. Küreselleşen dünyada bir yerdeki sorun artık sadece oraya mahsus kalmamakta tüm insanlığı etkisi altına almaktadır. Özellikle içinden çıkılmaz hale gelmiş sorunların çözümü, ancak farklı din sahiplerinin bir araya gelerek bir arada yaşamaya dair projeler üretmeleriyle olacaktır. Barışın temini, inançlarının temelinde savaştan ziyade sürekli barışa vurgununun yer aldığı din mensuplarının üstün çabalarıyla ancak mümkündür.

Diyalogun pratiğe aktarılması aşamasında en önemli husus 'adalet' kavramının dinlerarası münasebetlerde geçerli hale getirilmesidir. Adaletin sadece aynı dine inanan kimseler arasında geçerli olan bir prensip olmaktan çıkarılarak diğer dinlere mensup kimselerle olan ilişkilerde de temel ilke haline getirilmesi diyalogun tesisinde vazgeçilmez bir unsurdur. Bu zemin üzerine kurulan karşılıklı ilişkilerin sağlam bir temele oturduğu, keyfilikten kurtulduğu ve barışın teminine katkı sağladığı görülmektedir.

Barışın tesisinin gelecekte mümkün olduğunun en açık örnekleri tarihimizde mevcuttur. Özellikle Osmanlı Devletinin bu konuda zamanı aşarak günümüze dek ulaşan adalet eksenli engin tecrübesi, gelecekte bir arada yaşayan din mensupları arasında kurulacak diyalog neticesindeki barışın inşası adına umut vaat etmektedir. Tarihin aynıyla değil de misliyle tekrar edebileceği gerçeği dikkate alınrsa insanlığın mutlu geleceği adına ümitvar olmak mümkündür.

KAYNAKÇA

- AKDAÇ, Mustafa (1995). Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi: 1453-1559, c. 2. İstanbul: Cem Yay.
- AKGÜNDÜZ, Ahmet (2000). "Osmanlı Devleti'nde Hoşgörünün Hukuki Temelleri." *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla III. Eyüp Sultan Sempozyumu: Tebliğler*. İstanbul: Eyüp Bel. Kültür Yay., c. 11, ss. 262-275.
- ALICI, Mustafa (2005). *Müslüman-Hıristiyan Diyalogu Tarihiçesi, Çeşitleri, Hedefleri, Problemleri*. İstanbul: İz Yay.
- ALTUNDAĞ, Şinasi (1947). *Osmanlı İmparatorluğunun Vergi Sistemi Hakkında Kısa Bir Araştırma*. Ankara.
- AYDIN, Mahmut (2008). *Dinlerarası Diyalog: Mahiyet, İlkeler ve Tartışmalar*. İstanbul: Pınar Yay.
- AYDIN, Mehmet (2000). "18. Yüzyılda Osmanlı Dini Hoşgörüsünün Konya'daki Gayri Müslimlere Yansıması." *Osmanlı'da Hoşgörü*, ed.: Mustafa Armağan, İstanbul: GYV Yay., ss. 34-56.
- AYKAÇ, Mehmet (2011). "Şer'iyye Sicilleri Işığında 17. Yüzyılda Arnavutluk/ Elbasan'da Sosyal, Kültürel ve İktisadi Yapı." *IRCICA, Balkanlar'da İslam Medeniyeti, Uluslararası Üçüncü Sempozyum Tebliğleri, Bükreş, Romanya / 1-5 Kasım 2006*, İstanbul, ss. 193-201.
- BULAÇ, Ali (2006). "Medine Vesikası'nda Dinler ve Topluluklar Arası Diyalog." *Diyalogun Dini ve Tarihi Temelleri*, İstanbul: Işık Yay., ss. 85-108.
- CEBECİ, Ahmet ve Kırpık, Güray (2006). "Tahrir Defterlerine Göre Osmanlı Fethinden Sonra Arnavutluk'ta Hıristiyan ve Müslüman Nüfus Değişimleri." *Balkanlar'da İslam Medeniyeti II. Milletlerarası Sempozyum Tebliğleri, IRCICA, Tiran, Arnavutluk, 4-7 Aralık 2003*, İstanbul: Birmat Matbaacılık, ss. 291-297.
- CAN, Ali (2011). *Diyalogun Kur'ani Temelleri*. İstanbul: Işık Yay.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican (1985). "Hıristiyan Teb'aya Karşı Türk Toleransı." *Türk Kültürü*, Nisan, ss. 264-280.
- GÜNDÜZ, Şinasi (2007). "Kur'an Bağlamında Farklılıklar." *Milel ve Nihal* c. 4, s. 1, Ocak-Nisan, ss. 33-56.
- HİCK, John (2002). *İnançların Gökkuşaağı, Dinsel Çoğulculuk Üzerine Eleştirel Diyaloglar*. çev.: Mahmut Aydın, Ankara: Ankara Okulu Yay.
- HOUGHTON Mifflin Company (1992). *The American Heritage Dictionary of the English Language*, Third Edition, Boston: Houghton Mifflin.
- İBNÜ'L-CEVZİ (1404 H), Abdurrahman b. Ali b. Muhammed. *Zâdü'l-Mesîr fi 'Imi't-Tefsîr*, I-IX, Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, c. II, s. 190.

- İLGÜREL, Mücteba (1999). "Osmanlı Devleti'nde İstimalet Siyaseti." *XII. Türk Tarih Kongresi (12-16 Eylül 1994)* c. III. Ankara: T.T.K. Basımevi, ss. 941-947.
- İNALCIK, Halil (1954). *Fatih Devri Üzerine Tetkikler ve Vesikalar I*. Ankara: T.T.K. Basımevi.
- KARAMAN, Hayreddin (2006). "Hayreddin Karaman ile Diyalog Üzerine." ed.: Ömer Çetinkaya, *Diyalogun Dini ve Tarihi Temelleri*, İstanbul: Işık Yay., ss. 43-58.
- KARPAT, Kemal (2000). "Osmanlı'da Hoşgörünün Hukuki Temelleri." *Osmanlı'da Hoşgörü*, ed.: Mustafa Armağan, İstanbul: GYV Yay., ss. 11-18.
- KAVAK, Nuri (2009, 2010). "Osmanlı Adalet Sisteminde Gayr-i Müslimlerin Yeri ve Örnekleri (Şer'iyye Sicillerine Göre)." *İnsan Hakları ve Din 15-17 Mayıs*, ss. 411-422.
- KAVAS, Ahmet (2007). "Osmanlı Toplumunda Çok Dinli Hayatın Huzur İçinde Devamı İçin Alınan Tedbirler." *Din ve Dünya Barışı, Uluslar arası Sempozyum 26-28 Nisan*, ss. 267-288.
- KAYNAR, Reşat (1991). *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*. Ankara: T.T.K. Basımevi.
- KAZICI, Ziya (2003). "Osmanlı Devletinde Din ve Hukuk." *İstem*, S. 1, ss. 63-83.
- KENANOĞLU, M. Macit (2004). *Osmanlı Millet Sistemi, Mit ve Gerçek*. İstanbul: Klasik Yay.
- KUR'AN.
- KURUCAN, Ahmet ve Erol, Mustafa Kasım (2012). *Dialogue in Islam*, London: Dialogue Society.
- KÜÇÜK, Abdurrahman (2005). "Müslüman-Hıristiyan Diyaloguna Genel Bir Bakış." *Asrımızda Hıristiyan Müslüman Münasebetleri*, ed.: Ömer Faruk Harman, İstanbul: Ensar Neşriyat., ss. 49-65.
- KÜNG, Hans ve Kuschel, Karl-Joseph (1995). *Evrensel Bir Ahlak Doğru*. çev.: Nevzat Y. Aşkoğlu, Ankara: Gün Yay.
- LEWIS, Bemard (1996). *İslam Dünyasında Yahudiler*, çev.: Bahadır Sina Şener. Ankara: İmge Yay.
- Medeniyetlerarası Diyalog Uluslararası Sempozyum*, (1998). sonuç bildirgesi madde 10, Diyarbakır: Diyarbakır B. Beld. Yay.
- MERT, Muhit (2009). "İslam'da Adalet İlkesi." *Yeni Ümit* S. 84, ss. 10-15.
- MOJZES, Paul (2007). "Diyalogun Mahiyeti." çev.: Mehmet Alıcı, *Tek Dünya Çok İnanç*, Mahmut Aydın ve Süleyman Turan. İstanbul: Ufuk Yay., ss. 39-48.
- MUSLİM-Christian Research Group, (2007). "Müslümanlar ve Hıristiyanlar Arasında Doğru Diyalog İçin Genel İlkeler." çev.: Süleyman Turan. *Tek Dünya Çok İnanç*, Mahmut Aydın ve Süleyman Turan. İstanbul: Ufuk Yay., ss. 55-61.
- ÖZKAN, Ali (2013). "Arnavutluk'un Üç Simgesi: Hacı Ethem Bey Camii, Saat Kulesi ve İskender Bey Heykeli." *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* c. 8 , S. 2, Winter, ss. 217-237.
- ÖZEL, Ahmed (1982). *İslam Hukukunda Milletlerarası Münasebetler ve Ülke Kavramı*. İstanbul: Marifet Yay.
- POLAT, Fethi Ahmet (2010). "Küreselleşme Sürecindeki Dini Diyalog Söylemlerinde Başvurulan Kur'an Ayetlerinin İnanç ve Değer Kavramları Açısından Tahlili." *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* S. 15, ss. 57-100.
- SİNANİ, Şaban (2005). "Berat (Belgirat) Şehri Şer'îye Sicil Defteri (Mahkeme Kayıt Defteri) – Arnavutluk ve Doğu Bölgeleri İlişkileri Hakkında Ansiklopedik Bir Hazine." çev.: Anıla Polat. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, Bahar, S. 33
<http://www.hbvdergisi.gazi.edu.tr/index.php/TKHBVD/article/view/762/752>.
- Şeker, Mehmet (2006). "Milletimizin Anadolu'da Bir arada Yaşama Tecrübesi." *Dinin Dünya Barışına Katkısı*, Ankara: TDVY, ss. 110-134.
- TABERİ, Muhammed b. Cerir, *Câmiu'l-Beyân*, c. IX, s. 182.
- TABERİ, Muhammed b. Cerir, *Tefsir*, c. 5, s. 268.
- TUFAN, Muzaffer (2005). "Arnavutların Milli Kimliğini Koruyan Osmanlı Hoşgörü", *Osmanlı İdari Yazışmalarında Hoşgörü Sempozyumu*, Tiran, 2-3 Haziran.
- TÜRKÖNE, Mümtaz'er (1996). "Osmanlı İmparatorluğu'nda İnsan Hakları." *Doğuda ve Batıda İnsan Hakları*, Ankara: TDVY, ss. 83-88.
- TÜMER, Günay ve Küçük, Abdurrahman (1997). *Dinler Tarihi*, 3. Baskı. Ankara: Ocak Yay.
- YAZIR, Elmalı M. Hamdi. *Tefsir*, c. 3, ss. 78-79.
- YİTİK, Ali İhsan (2006). "Dinlerarası Diyalog ve Dünya Barışı." *Dinin Dünya Barışına Katkısı*, Ankara: T.D.V.Y., ss. 60-77.
- 12 Nolu Mühimme Defteri, 978-979/1570-1572*, (1996). Tıpkı Basım. Ankara: O.A.D.B. Yay.